

O jazykovej kompetencii z pohľadu kognitívneho konceptualizmu

Linguistic Competence from the Point of View of Cognitive Conceptualism

Marek Mikušiak

Katedra slovenského jazyka a literatúry, Pedagogická fakulta, Trnavská univerzita v Trnave

Abstract: According to the cognitive conceptualism, linguistic competence is computational system defined over mental representations. The aim of this paper is to outline the theoretical basis of this concept and point out some counterintuitive consequences of such understanding of language. The paper focuses primarily on naturalistic and atomistic understanding of the mental lexicon.

Keywords: linguistic competence, conceptualism, naturalism, concepts, compositionality.

1 Úvod

Kognitívna lingvistika začlenená do interdisciplinárneho výskumného projektu kognitívnych vied je označenie pre pomerne heterogénnu množinu vedeckých prístupov k jazyku, ktoré majú za cieľ odpovedať na podobne znejúce, ale mnohokrát vecne odlišné otázky. Konceptualistická sémantika je v tomto texte chápaná ako teória významu, ktorá sa odvoláva na pojmy ako na základné zložky ľudskej mentálnej architektúry. Podľa konceptualistov pojmy nemožno redukovať na mentálne obrazy či prototypy ani ich vysvetľovať na báze asociačných spojení. Ide o paradigmu vedeckého skúmania stimulovanú predovšetkým Chomského kritikou ontologického behaviorizmu a Turingovými úvahami o mysliacich strojoch (pozri Chomsky, 1959; Turing, 1950).

2 Komputačná teória jazyka

Deklarovaným cieľom dnes bohato rozvinutej (hoci z rozličných dôvodov aj hojne kritizovanej) chomskyánskej vetvy kognitívnej lingvistiky je snaha prekonať obmedzenia behaviorizmu vysvetľujúceho jazykové schopnosti v pojmoch sekvencií stimulov a odpo-

vedí, reflexívnych reakcií či asociácií, a to pri zachovaní empirickej adekvátnosti kognitívnych explanácií. Chomsky (1995, s. 48–49) toto zacielenie na kognitívnu podstatu jazyka ako na predmet empirického výskumu vyjadril nasledujúco:

„Skúmame skutočný objekt, jazykovú spôsobilosť mozgu, čo predpokladá špecifický [kognitívny] stav poskytujúci inštrukcie pre systémy uplatňované pri artikulácii, interpretácii, vyjadrovaní presvedčení a túžob, referovaní, rozprávaní príbehov a podobne.“

Zacielenie na skutočný objekt nie je, samozrejme, pre vedu ničím výnimočné, Chomsky je však presvedčený, že práve lingvistika potrebuje prísne metodologické fixovanie predmetu výskumu lokalizovaného v ľudskej mysli, pretože, povedzme, štrukturalistická lingvistika zanedbávajúca otázku kognitívneho spracovania jazyka sa, skúmajúc abstraktné štruktúry národných jazykov, takpovediac odtrháva od reality. Hoci podobnú empirickú prísnosť skúmaní vyžadoval aj lingvistický behaviorizmus, Chomsky chce behaviorizmus prekonať prehĺbeným poznaním jazykových mechanizmov. Základ svojej teórie objasnil Chomsky nasledovným spôsobom:

„V srdci jazyka, a predovšetkým ľudského konania a myslenia, je systém reprezentácií a komputácií“ (1994, s. 330).

Zatiaľ čo Skinnerova behavioristická teória vysvetľuje jazykové štruktúry na báze procesu upevňovania kognitívnych odpovedí (responses), ktoré majú temporálno-kontiguálnu povahu, Chomsky upozorňuje na fakt, že myseľ interaguje (pracuje) s mentálnymi, resp. jazykovými reprezentáciami, ktoré môžu byť aspoň v zásade ľubovoľne vzdialené. Svedčí o tom napríklad naša schopnosť vnárať do viet nové syntaktické celky potenciálne do nekonečna. Napríklad do súvetia „Milan si myslí, že Karol nepríde“ môžeme zapustiť ďalšiu vetu a vznikne, povedzme, súvetie „Milan si myslí, že Mária je presvedčená, že Karol nepríde,“ do ktorého možno opäť zapustiť nejakú ďalšiu vetu. Operácie tohto typu sa nazývajú rekurzívne komputácie a podľa Chomského a mnohých ďalších kognitivistov je práve schopnosť vykonávať operácie tohto typu tým, čím sa človek zásadne odlišuje od zvyšku živočíšnej ríše (pozri Hauser, Chomsky, Fitch, 2002; Corballis, 2011).

Súčasný komputačný model mysle vychádza z predstavy mysle ako počítača. Podľa S. Pinkera (2005) je komputačná teória mysle výhodným teoretickým východiskom, ktoré dokáže prekenuť tradičný problém vzťahu mysle a tela, avšak o komputačných procesoch mysle sa musí hovoriť v širokom zmysle, ktorý zahŕňa nielen digitálne, ale aj analógové počítače; Turingové stroje, pokiaľ o nich uvažujeme ako o komputačných vlastnostiach (softvér) nejakých mechanických častí (hardvér), sú podľa Pinkera skôr príkladom možnosti naturalizácie istých mentálnych schopností, a nie deskriptívne adekvátnym modelom ľudskej mysle. Keď opisujeme Turingov stroj ako skenujúcu hlavu, ktorá sa pohybuje po páske so znakmi, prepisujúc príslušné úseky podľa inštrukcií, tak tento opis akiste nezodpovedá ľudskej mysli. Na druhej strane, Turingove stroje sú navrhnuté na vykonávanie takých operácií, ktoré sú podľa komputačnej teórie základom ľudského myslenia. Práve preto konceptualisti pokladajú za potrebné špecifikovať pojmovú podstatu jazyka

(prinajmenšom) s ohľadom na komputácie spadajúce do kompetencií Turingových strojov. Ako už bolo spomenuté, ambíciou je naturalizovaná koncepcia mysle, čiže rozpustenie mentálnej substancie vo funkčných vlastnostiach mozgu. Zároveň je však potrebné usúvzťažniť tento prístup s fenoménom pojmového myslenia. A práve tomuto cieľu slúži Fodorov explikovaný pojem komputácie: „(...) komputácia je istý druh obsah-zohľadňujúcej kauzálnej relácie medzi symbolmi“ (Fodor, 1998, s. 11).

V tomto vymedzení hrá kľúčovú úlohu predpoklad fixovaného pojmového obsahu, ktorý možno na báze komputácií uplatniť pri vytváraní pojmových kompozít. Pravdaže, pre konceptualistickú sémantiku je kľúčové vysvetliť, čo je to „pojmový obsah“ a akú rolu hrá pojmový obsah v rámci predpokladanej kognitívnej architektúry.

3 Reprezentačná teória významu

Konceptualistická sémantika nachádza pojmy vo sfére mentálnych reprezentácií. Filozofickým pôdorysom tejto koncepcie je Lockova (1983) teória ideí ako mentálnych entít, ktorými disponuje naša myseľ pri usudzovaní či predpovedaní budúcich situácií. J. Fodor (1998) poukázal na to, že pojmy nemôžeme všeobecne stotožniť s mentálnymi obrazmi, resp. predstavami, pretože takéto poňatie nám neumožňuje vysvetliť kompozicionalitu pojmov. Priamo kritizuje napríklad teóriu prototypov, podľa ktorej sú pojmové kategórie založené na mentálnej reprezentácii prototypických vlastností príslušných exemplárov. Poukazuje predovšetkým na to, že prototypické vlastnosti nie sú kompozicionálne. Fodor pritom nepopiera, že pojmy sú v konečnom dôsledku kategórie, avšak sú to klasické kategórie, uplatňované v rámci mentálnych komputácií, čiže disponujúce logickou formou. Obrazy, mentálne či nementálne, logickú formu nemajú, nie sú predikovatelné, a teda nemajú pravdivostné podmienky: nevieme nakresliť obraz, ktorý je o nejakej veci vo svete pravdivý za určitých podmienok, pretože nevieme nakresliť obraz, z ktorého by bolo zrejmé, že vypovedá o konkrétnom predmete, a nie o inom, ktorý je súčasťou toho istého obrazu. Fodorova teória mentálnych reprezentácií síce zahŕňa aj obrazy (ikony) do predpokladaného mentálneho rezervoára, hlavnú pozornosť však tento autor venuje diskurzívnym mentálnym reprezentáciám, nazývaným aj „mentálne symboly“.

Podľa Fodora sú mentálne symboly prvky, na ktorých sú definované mentálne komputácie. Sú to základné stavebné kamene, s ktorými narába naša myseľ pri usudzovaní, predpovedaní, plánovaní či pri iných mentálnych procesoch, pokiaľ sú spojené s otázkou pravdivosti.

Možno si všimnúť, že postulovanie mentálnych symbolov priamo súvisí s akceptovaním komputačnej teórie mysle. Ak je totiž myseľ komputačný stroj turingovského typu, tak musí mať k dispozícii nejaké mentálne jednotliviny na uskutočňovanie naprogramovaných operácií. Podľa konceptualistov tieto mentálne jednotliviny nemožno redukovať na reflexy vytvorené podmieňovaním, pretože sa tým (okrem iného) stratí základná charakteristika diskurzívnych mentálnych reprezentácií: byť o niečom. O tejto charakteristike sa zvyčajne hovorí ako o intencionalite mentálnych stavov, ktorá je zodpovedná za špeciálne rozpoznávanie reprezentovaného objektu či javu. Na jeden a ten istý objekt či jav sa

totiž môžeme zameriť z rôznych hľadísk, štvorec rozdelený uhlopriečkou môžeme vnímať ako dva trojuholníky a podobne. Jadrom reprezentačnej teórie významu sú teda diskurzívne mentálne reprezentácie, t. j. mentálne symboly chápané ako médiá intencionálnych obsahov, s ktorými operuje myseľ v rámci mentálnych komputácií. Slovom Fodora (2008, s. 8):

„(...) nie sú to obrazy ani mapy, ale formuly [uplatňované] v médiu podobajúcom sa na jazyk, ktoré slúžia na vyjadrenie intencionálneho obsahu mentálnych stavov a na poskytnutie domény pre mentálne procesy.“

Keďže komputačná teória mysle vychádza z prírodovednej perspektívy, intencionalita musí byť takpovediac naturalizovaná. Riešenie je v tomto prípade pomerne priamočiare, pretože vo všeobecnosti sú mentálne symboly pokladané za funkcionálne definované entity, ktoré referujú na veci či javy v prostredí na základe kauzálnych vzťahov. Tak ako Newton predpokladal gravitačný zákon na vysvetlenie určitých fyzikálnych fenoménov, tak proponenti preberanej koncepcie postulujú tzv. intencionálne zákony na vysvetlenie určitých mentálnych fenoménov spojených s možnosťou premýšľať o veciach či javoch vo svete (pozri Fodor, 2008; Rellihan, 2013). Inými slovami, prostredníctvom intencionálnych zákonov sa buduje naturalizovaná architektúra pojmov majúcich referenčne určené pojmové obsahy. Všeobecný ráz tejto teórie vyplýva zo zámeru nájsť pojmom a pojmovým obsahom ich miesto vo sfére kognitívnych interakcií človeka so svetom, pričom sa tu nijakým spôsobom neanalyzujú konkrétne pojmy z hľadiska ich vnútornej štruktúry. Fodorovská psychosémantická línia tak priamočiaro ústi do pojmového atomizmu.

4 Pojmový atomizmus

Konceptualistická sémantika (pozri Fodor, 1998) sa výrazne odlišuje od klasických lingvistických opisov významu, pretože nenachádza vnútornú štruktúru pojmov, resp. nič, čo by bolo možné lingvisticky opísať. Ak už konceptualisti hovoria o pojmovej štruktúre, tak len v súvislosti so zloženými pojmi, pri ktorých nachádzajú logickú armatúru. Táto teória teda hovorí, že všetky logicky jednoduché pojmy sú atómy. Napríklad v prípade pojmu pes nemá zmysel hľadať presnú lingvistickú definíciu, lebo sa zdá, že by bola príliš zložitá na to, aby mohla byť použitá pri premýšľaní o psoch.

Pravdaže, možno polemizovať o tom, či je hľadanie presných lingvistických definícií bežných pojmov vždy vopred odsúdené na neúspech. A. Wierzbicka (1996) napríklad spochybňuje Fodorov program namierený „proti definíciám“ a na podporu svojho stanoviska uvádza množstvo definícií bežných a zdanlivo ťažko vymedziteľných pojmov. Wierzbickej lingvistická pozícia je pritom akousi lexikálnosémantickou paralelou k Fodorovmu kognitivistickému atomizmu. Wierzbicka totiž podobne ako Fodor hovorí o nedefinovateľných, elementárnych pojmoch. Medzi elementárne sémantické jednotky patria napríklad výrazy ja, ty, nie, kde, dobrý... a niekoľko desiatok ďalších, ktoré sa objavujú v pojmovom inventári všetkých jazykov. Repertoár primitívnych pojmov u Wierzbickej je teda oveľa menší než u Fodora, ktorý za atomické pojmy pokladá aj pojmy *psa* či *karburátora*. Ako som už naznačil, Wierzbicka pojmy *psa* či *karburátora* pokladá za definovateľné. Možno

si všimnúť, že načrtnutý spor o primitívne pojmy je priamym vyústením hlbšieho nesúladu medzi uvedenými koncepciami. Zatiaľ čo Fodorov atomizmus úzko súvisí s počítačnou a striktno kognitivistickou koncepciou jazyka, Wierzbickej výskumná perspektíva je neoddeliteľne spätá s lexikografiou. Ideálom dominujúcim v lexikografickej perspektíve u Wierzbickej je vypracovanie takých slovníkových definícií, ktoré nebudú zaťažené kruhovosťou: v definiens hesla X nemôžu byť obsiahnuté výrazy, spomedzi ktorých je aspoň jeden v hesle Y definovaný aj s pomocou definienda z hesla X. Inými slovami, ak má mať hľadanie dobrých lingvistických definícií zmysel, tak len za predpokladu, že máme ako základ k dispozícii určitú sadu primitívnych pojmov. Hoci Wierzbicka uvažuje o primitívnych pojmoch z kognitivistickej perspektívy, je otázne, nakoľko sú z tejto perspektívy „viditeľné“ jej definície. Ak totiž ukážme, akým spôsobom možno mnohé bežné pojmy definovať, neznamená to, že dané pojmy aj skutočne sú definície. Hlboký nesúlad medzi lexikografickou a kognitivistickou perspektívou tu spočíva v tom, že z kognitivistického hľadiska sú primitívne pojmy elementárnymi jednotkami mentálnych operácií, kým z lexikografického hľadiska sú základnými stavebnými kameňmi dobrých slovníkových definícií. A Fodorov slogan „proti definíciám“ je striktno kognitivistický. Otázka teda znie, či je pojem psa elementárnou kognitívnou jednotkou počítačnych procesov, alebo ide o (v definícii opísateľnú) „konfiguráciu univerzálnych primitívnych pojmov“ (Wierzbicka, 1996, s. 257).

Podľa konceptualistov pojmy nemožno stotožňovať s ich lingvistickými definíciami už len preto, lebo na porozumenie slovám, za ktorými „sa skrýva“ zložitá definícia, vynakladáme približne rovnako veľa kognitívnej energie než na porozumenie jednoduchým slovám. Slovo „sesternica“ je rovnako poľahky zrozumiteľné ako slovo „modrý“. Konceptualistický atomizmus je však nielen „proti definíciám“, ale zároveň odmieta holistické – a teda aj saussurovské – určovanie pojmov v rámci pojmových sietí, t. j. fixovanie sémantických hodnôt v jazykovom systéme (pozri Saussure, 1996). Atómy sú vzájomne nezávislé, ich obsah nezávisí od miesta v sieti pojmových vzťahov. Pravdaže, aj v tomto prípade ide o priamy dôsledok prijatia počítačného modelu mysle.

Čo nám však po odmietnutí definícií a pojmových sietí zostáva? Fodorova odpoveď znie: diskvotácia. Konceptualistická sémantika určuje atomické pojmy na báze tzv. diskvotáčného lexikónu. Významy slov neanalyzuje cez ich definičné vlastnosti, ani cez prototypy či mentálne obrazy, ale v súlade s atomickou teóriou pojmov prijíma ontologicky bohaté univerzum pojmov ako atómov, v rámci ktorého existuje napríklad pojem hnedý ako význam slova „hnedý“, pojem strom ako význam slova „strom“ a podobne (Fodor, 1998, s. 55). Diskvotáčny prístup určuje význam slova tým, že odstráni úvodzovky, čo v tomto prípade znamená, že sa zrieka akýchkoľvek pokusov o bližšie alebo presnejšie určenie konkrétnych pojmov, než je ich priame uvedenie.

5 Kontraintuitívne dôsledky konceptualizmu

Ako sme videli, kognitívni konceptualisti majú zreteľnú tendenciu ponúkať namiesto lingvistickej analýzy pojmov skôr všeobecnú teóriu objasňujúcu miesto pojmov vo sfére kognitívnych interakcií mysliacich bytostí so svetom. Táto teória má prinajmenšom dva kontraintuitívne dôsledky, ktoré možno opodstatnene kritizovať. Prvým je pojmový atomizmus, podľa ktorého sú aj pojmy *psa* či *karburátora* kognitívne jednotliviny bez vnútornej štruktúry. Hoci je atomizmus *teoreticky* obhájiteľný, nemožno ho pokladať za teóriu vysvetľujúcu sémantiku prirodzeného jazyka, ktorý si osvojujeme postupne aj v závislosti od miery sémantickej zložitosti príslušných slov (najprv sme porozumeli sémanticky jednoduchším slovám „piť“, „chcieť“, „červený“ a pod., až neskôr slovám ako „karburátor“).

Druhý kontraintuitívny dôsledok kognitívneho konceptualizmu súvisí s kauzálnym vysvetľovaním pojmových obsahov. Hovorili sme, že pojmy sú niečo ako kognitívne detektory, ako lakmusové papieriky, ktoré sa zákonite sfarbujú podľa vlastností prostredia. Takéto chápanie pojmov je kontraintuitívne preto, lebo nedokáže vysvetliť interpersonálne zdieľanie pojmov, ktoré je základným predpokladom možnosti rozprávať sa o pravdivosti alebo nepravdivosti určitej myšlienky, napríklad myšlienky *Na stole vidím jablko*. Ak hľadáme na jablko a reprezentujeme ho ako *jablko*, tak podľa konceptualistov disponujeme príslušným pojmom, čo znamená, že aj v mierne odlišnej percepčnej situácii (napríklad po úkroku) by sme daný objekt detegovali ako *jablko*. Principiálna možnosť zdieľania pojmov sa v tejto teórii vysvetľuje ako principiálna možnosť existencie myslí, ktoré sú rovnako kontrafaktuálne senzitivne vzhľadom na príslušné vlastnosti prostredia. Problém je však v tom, že toto nie je empirické vysvetlenie, ale teoretická stipulácia. Ak by sme však aj akceptovali takéto riešenie, spomínaný kontraintuitívny dôsledok konceptualizmu nezmyselné. Hlavný dôvod spočíva v deklarovanom naturalizme. Pojmy ako kognitívne detektory, nech už sú akékoľvek, môžu *fungovať* alebo *nefungovať*, nemožno ich však pravdivo alebo nepravdivo aplikovať na určitý predmet. Presnejšie povedané, keďže v rámci konceptualizmu nemožno zmysluplne hovoriť o *správnej* aplikácii určitého pojmu na konkrétnu inštanciu, nemožno v tejto teórii ani vysvetliť rozdiel medzi pravdivou a nepravdivou vetou (napr. *Zem je planéta* vs. *Zem nie je planéta*).

6 Záver

Jazyková kompetencia je pre Chomského, Fodora a ďalších konceptualistov počítačným systémom definovaným na báze mentálnych reprezentácií. Kľúčovou vlastnosťou jazykových operácií je podľa Chomského rekurzívnosť, ktorá nám umožňuje tvoriť na báze určitého mentálneho lexikónu potenciálne nekonečné množstvo viet. V článku som sa pokúsil ukázať, aké sémantické dôsledky sú s týmto chápaním jazyka spojené. Jedným z nich je pojmový atomizmus, na báze ktorého nemožno vysvetľovať učenie sa jazyka s ohľadom na rozdiely v obsahovej zložitosti rozličných pojmov (pojem *byť červený* je intuitívne zložitejší než pojem *byť karburátor*). Druhý kontraintuitívny dôsledok zas súvisí s kauzálnym vysvetľovaním pojmových obsahov, pri ktorom sa nám stráca z dohľadu možnosť

uvažovať o pravdivostnej hodnote myšlienkových obsahov vyjadrených oznamovacími vetami.

Štúdia vyšla s podporou grantu KEGA 002TTU-4/2018 Jazyk a komunikačná kompetencia.

Literatúra

1. Corballis, M. C. 2011. *The recursive mind: the origins of human language, thought, and civilization*. Princeton : Princeton University Press.
2. Fodor, J. A. 1998. *Concepts: Where Cognitive Science Went Wrong*. Oxford : Clarendon Press.
3. Fodor, J. A. 2008. *Lot 2: The Language of Thought Revisited*. Oxford New York : Clarendon Press Oxford University Press.
4. Hauser, M. D. – Chomsky, N. – Fitch, W. T. 2002. The faculty of language: what is it, who has it, and how did it evolve? In *Science*, Vol. 298, no. 5598, pp. 1569–1579.
5. Chomsky, N. 1959. A review of B. F. Skinner's Verbal Behavior. In *Language*. Vol. 35, no. 1, pp. 26–58.
6. Chomsky, N. 1994. An interview with Noam Chomsky (by L. Putnam). In *The Reading Teacher*. Vol. 48, no. 4, pp. 328–333.
7. Chomsky, N. 1995. *Language and Thought*. Wakefield, RI [u.a.] : Moyer Bell.
8. Locke, J. 1983. *Rozprava o ľudskom rozume*. Bratislava : Pravda.
9. Pinker, s. 2005. So how does the mind work? In *Mind & Language*. Vol. 20, no. 1, pp. 1–24.
10. Rellihan, M. 2013. Informational semantics and Frege cases. In *Acta Analytica*. Vol. 28, no. 3, pp. 267–294.
11. Saussure, F. de. 1996. *Kurs obecné lingvistiky*. Praha : Academia.
12. Turing, A. M. 1950. Computing machinery and intelligence. In *Mind*. Vol. 59, no. 236, pp. 433–60.
13. Wierzbicka, A. 1996. *Semantics: Primes and Universals*. Oxford : Oxford University Press.

Kontakt

Mgr. Marek Mikušiak, PhD.

Katedra slovenského jazyka a literatúry
Pedagogická fakulta Trnavskej univerzity v Trnave
Priemyselná 4, P. O. BOX 9, 918 43 Trnava
marek.mikusiak@truni.sk